

HET GEHEIM VAN DE LAATSTE STAAT

Paul Frissen

HET GEHEIM VAN
DE LAATSTE STAAT

Kritiek van de transparantie

Boom

© Boom uitgevers Amsterdam & Paul Frissen, 2016

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Omslagontwerp & boekverzorging: Marry van Baar

Afbeelding omslag: © Ger van Elk, *Zonder titel II*, 1981. Collectie Musée National d'Art Moderne, Centre Georges Pompidou, Parijs

Foto auteur: © Renée Frissen

ISBN 978 90 8953 963 2 | NUR 730

www.boomuitgeversamsterdam.nl

www.boomfilosofie.nl

Aan Julius Vloemans, mijn kleinzoon

Quelle est, en effet, la probabilité pour que des milliers de milliards de cellules s'associent avec succès en un corps vivant, singulier, autonome, intelligent, beau, aimé?

MICHEL SERRES

Yeux

Inhoud

PROLOOG 9

Het verlangen naar transparantie 9 / *De beilzame noodzakelijkheid van het geheim* 12 / *Paradoxe dubbelzinnigheid* 15 / *De laatste staat* 18 / *Woorden van dank* 20

1 DE WERELD ONTHULD 23

Het onstilbare verlangen naar ontbulling 23 / *‘Entzauberung der Welt’* 26 / *Vertellingen over transparantie* 31 / *Democratie, overvloedige openbaarheid en transparantie* 38 / *De droom van transparantie: gläserner Bürger* 45 / *Ontsporing of immanentie: de technologie van de transparantie* 53 / *De transparante samenleving* 60

2 VERBLINDEND LICHT 65

De Cirkel 68 / *Radicale verlichting, totale onttovering* 74 / *De belofte van onmiddellijkheid: het spiegelpaleis* 79 / *In het licht is alles gelijk: esthetica van transparantie* 88 / *Het recht op duisternis* 94

3 DE VERHULDE WERELD 99

Het mysterie: beilig en profaan 99 / *De ongekende wereld van het geheim* 103 / *De staat als mystiek lichaam* 110 / *Het geheim van de staat – logica van de macht* 115 / *Het geheim van de staat – legitimiteit van de macht* 120 / *Beleidsintimiteit, beleidsgefluister en burgergeheim* 128

4 SOEVEREINE GEHEIMEN 137

De vraag naar het minste kwaad 140 / *Bedreiging, verstoring, ondermijning* 145 / *Duistere krachten in het verborgene: de encenering van de angst* 152 / *De noodzaak van liegen en geheimhouding: soevereiniteit en uitzonderingstoestand* 157

5 KLEINE ANTROPOLOGIE VAN HET STAATSGEHEIM 165

Initiatie 170 / *'It comes with the job'* 176 / *Geheim en geheimhouding* 179 / *Transparante geheimhouding* 184 / *Cultus van geheimzinnigheid* 191 / *Puzzelen voor gevorderden, de postzegelverzameling, het weerbericht* 196 / *Heldenverhalen en de tragiek van de regenjas* 200 / *Taboes* 206 / *De anderen* 210 / *Rechtstaat, democratie, checks and balances* 212 / *Politiek* 219

6 DE LAATSTE STAAT EN DE VRIJHEID VAN DE BURGER 225

Cultuur en cultus van het geheim 228 / *De zucht naar transparantie* 233 / *Vrijheid is verborgenheid en de genade van het niet-weten* 238 / *De paradoxen van het geheim* 243 / *Begrenzing, taboe en verbod* 250

LITERATUUR 265

Proloog

In the beginning ... there was secrecy.

God expelled Adam and Eve from the garden of Eden because, seeking to become 'wise', they ate the forbidden fruit to learn the secret knowledge of good and evil. Then, after the Flood, people sought heaven's secrets by building the Tower of Babel. Using their 'one language', the people united to build a tall tower 'unto heaven'. God said nothing 'will be restrained from them' and then 'confound(ed) their language, that they may not understand one another's speech.' People were scattered across the Earth. Building stopped. Heaven's secrets remained untouched, unheard, unseen.

FREDERICK A.O. SCHWARZ JR.

Democracy in the Dark

Het verlangen naar transparantie

Nog niet zo lang geleden was een 'transparant', ook wel 'sheet' genaamd, nodig voor presentaties met een overheadprojector. Een transparant was een stuk plastic folie, doorgaans van A4-formaat, waarop met speciale stiften tekst, tekeningen of tabellen werden aangebracht, die de projector dan op een scherm vertoonde. Voor wie deze gang van zaken nogal gedateerd klinkt, is het goed te vermelden dat het gebruik van deze transparanten ooit een teken van moderniteit was, en vaak een demonstratief afscheid mar-

keerde van het tijdperk van schoolbord en krijt. Ik herinner me de tamelijk onthutste reactie van een universitaire boekhouder toen wij met een nog uiterst zeldzame kleurenprinter een presentatie op dergelijke transparanten hadden laten afdrucken. PowerPoint en beamers waren nog onbekend, maar voor de prijs van deze printopdracht hadden die nu ongetwijfeld nieuw kunnen worden aangeschaft. Het effect was uiteraard verbluffend, en het vertoon van technische vooruitgang was verzekerd.

Al deze nostalgie verhult echter allerminst dat tussen het huidige verlangen naar transparantie in alle domeinen van de maatschappij en het toenmalige stukje folie vele overeenkomsten bestaan. De verbindende schakel is de nagestreefde en in het transparant ook daadwerkelijk gerealiseerde volledige doorzichtigheid. Merkwaardig is natuurlijk dat volledige doorzichtigheid eigenlijk een vorm van onzichtbaarheid is, die tegelijkertijd voorwaarde is voor zichtbaarheid. Het zichtbare zelf is niet doorzichtig: wat de stift aanbrengt, letters, cijfers en figuren, is zelf niet transparant – dan zou het immers onzichtbaar, en dus onleesbaar zijn. Het transparant was een medium: het maakte zichtbaar wat zelf niet zichtbaar was, maar een medium nodig had, en uiteraard licht, om taal, beeld of getal te worden.

Nog een ironische overeenkomst is die van het platte vlak. Het vroegere transparant was net zo vlak als een stuk papier of beeldscherm nu. En bovendien: wat zichtbaar is, behoeft altijd duiding en beoordeling. Ik heb nog nooit feiten gezien die voor zich spreken. Transparantie nu plaatst het verborgene in het volle licht van de openbaarheid: er is geen ontkomen aan. Wie de feiten wil weten, moet ze vaak als het ware printen.

Nog steeds is transparantie een middel om iets anders te bewerkstelligen. Om democratie te bevorderen, om de waarheid te laten zien, om een level playing field te stimuleren, om controle mogelijk te maken.¹ Transparantie is niet alleen een veelvormig,

1 Scholtes, 2012. Ik ga in hoofdstuk 1 dieper op deze studie in.

maar ook een nogal ongrijpbaar fenomeen. Het suggereert vaak een onmiddellijke doorzichtigheid, die zichtbaar maakt wat bijvoorbeeld niet deugt: hoge inkomens, prijsafspraken, machtsongelijkheid, geheimen, list en bedrog. Maar het wil ook zichtbaar maken wat wel deugt: excellente kwaliteit, prestaties, een rangorde. Onmiddellijke zichtbaarheid vergt echter nogal wat uitleg. Mortaliteitsgegevens van ziekenhuizen zeggen een dokter heel iets anders dan een patiënt.

Transparantie is een buzzword van onze tijd, een *cultural keyword*, en het heeft ook nog eens alle kenmerken van een 'hoera-begrip'.² Wie kan er nu tegen transparantie zijn? Toch alleen zij die iets te verbergen hebben? Edward Snowden, de voormalige medewerker van de National Security Agency die een zeer grote hoeveelheid geheimen van deze dienst naar buiten heeft gebracht, formuleert het zo:

Ik ben in de meest duistere krochten van de overheid geweest, en voor licht zijn ze het bangst.³

Snowden ziet het als zijn roeping licht te brengen in deze duisternis door de geheimen uit de krochten van de staat te onthullen. Naar zijn vaste overtuiging vervult hij daarmee een democratische plicht: burgers moeten weten wat machthebbers doen en weten, en vooral ook wat ze met al deze kennis doen. Transparantie is noodzakelijk om democratische controle uit te oefenen.

Intrigerend is natuurlijk dat in diezelfde krochten waar Snowden zagezegd heeft vertoefd ook een droom van transparantie wordt gedroomd: namelijk die van de burger, en wel in een tamelijk totale vorm. Zou er verwantschap zijn tussen beide dromen? Zou tussen Julian Assange en Edward Snowden enerzijds en de National Security Agencies van de wereld anderzijds wellicht

2 Han, 2014, 51; Scholtes, 2012, 3.

3 Geciteerd in Greenwald (2014, 51).

meer overeenkomst bestaan dan in elk geval zichzelf voor mogelijk en wenselijk houden? Jonathan Franzens roman *Zuiverheid* verbeeldt dit op literaire wijze. De hoofdpersoon in dit verhaal is de zoon van een voormalige DDR-machthebber en voorman van een internetbeweging die naar totale transparantie streeft. Hij ziet de verwantschap tussen de totalitaire verlangens van de DDR en deze beweging.⁴

Dit boek wil het afschuwwekkende karakter tonen van een volledig transparante wereld en het belang, de heilzaamheid en de schoonheid van geheimen laten zien. Het verlangen naar transparantie, zo zal ik in navolging van auteurs als Byung-Chul Han betogen, is au fond een totalitair verlangen.⁵ Ik acht het geheim noodzakelijk voor de vrijheid van de burger. Het gaat dan zowel om geheimen van de burger zelf als om geheimen van de staat die deze vrijheid moet beschermen. Recht en vrijheid veronderstellen geheimhouding over handelingen die nodig zijn om ondermijning van recht en vrijheid tegen te gaan – zo luidt de op het eerste gezicht paradoxale argumentatie in dit boek.

De heilzame noodzakelijkheid van het geheim

We koesteren onze geheimen, ook al tonen we ons in de virtuele wereld in ongegeneerde naaktheid. We hechten aan onze privacy, maar hebben nauwelijks weet van alle digitale sporen die ons traceerbaar en identificeerbaar maken. We schrikken van een staat die op grote schaal in onze geheimen snuffelt, maar eisen volledige transparantie van machthebbers. Want openheid, openbaarheid en transparantie zijn ‘hoera-woorden’. Hoe zou iemand ertegen kunnen zijn, zeker als hij niets te verbergen heeft? Dit boek verdedigt echter de stelling dat geheimen en geheim-

4 Franzen, 2015, 489-493.

5 Han, 2014.

houding noodzakelijk zijn voor de vrijheid van de burger en voor de democratie.

Al te vaak vergeten we dat geheimen en geheimhouding noodzakelijk zijn in ons leven. De zekerheid dat niet alles zal worden gezegd is voorwaarde voor vriendschap en liefde. En roddelen kan alleen maar als het in het geniep gebeurt. Daarom zijn roddelbladen ook verschrikkelijk en aantrekkelijk tegelijk: ze vervullen het verlangen naar indiscretie dat we allemaal herkennen en soms koesteren. En toch weten we dat indiscretie taboe is: het hoort niet. Bovendien: een wereld waarin iedereen alles van iedereen weet, is even saai als afschuwwekkend. Er moet iets te gissen, iets te verlangen blijven. Een naaktstrand is precies wat het zegt te zijn: naakt en schaamteloos, alle lust voorbij.

Een wereld zonder geheimen is plat, kent geen reliëf. Een vlak land zonder verborgen, vermoede of ongekende plekken. Een horizon als een liniaal, waarachter niets anders te verwachten valt dan voortzetting van het platte landschap. En toch: de horizon is tegelijk mysterieus. Erachter schuilt het ongekende, of beter: het nog niet gekende. Achter de horizon gloort het geheim.⁶

In een vlakke wereld zonder geheimen is alles gelijk. De werkelijkheid is dan even egalitair als een communistische heilstaat waarin alle verschil is verdwenen en de staat alles wil weten. Als de staat echter alles weet, valt er eigenlijk niets meer te weten. En als er niets meer te weten valt, komt de geschiedenis tot stilstand. Daarom ook is de utopie zo onherbergzaam. Niemand kan er meer een thuis vinden, omdat er geen beslotenheid meer is. Niemand kan de wereld nog willen veranderen, omdat in de utopie de wereld al volmaakt is. Er is dan ook geen politiek meer, want er is niets meer om het oneens over te zijn.⁷ Zonder geheimen houdt de vrijheid op te bestaan. Burgers moeten hun opvat-

6 Dat verklaart ook waarom ik mij in Zuid-Limburg thuis weet: een landschap hoort ten minste glooiend en geplooid te zijn, niet poldervlak.

7 En evenmin iets om het over eens te zijn.

tingen niet alleen vrij kunnen uiten, maar deze ook kunnen verborgen, net als hun privé-leven. Daarom wil de dictator altijd een wereld zonder geheimen, waarin iedereen iedereen bespioneert, maar houdt hij voor de zekerheid een grote geheime dienst in stand. Burgers zullen echter – zelfs in de meest perfide dictatuur – hun verlangen naar vrijheid behouden, desnoods in het verborgene.

Als we van vrijheid spreken, weten we dat die bescherming behoeft. Tegen de bedreiging van de vrijheid en de ondermijning van rechtstaat en democratie moet de staat over het geweldsmoopolie beschikken. Dat geweld gaat aan het recht vooraf en zal ook worden ingezet om bedreiging en ondermijning te bestrijden. Dat vergt – soms – geheimhouding en geheime operaties, en daarom kan geen staat zonder geheime diensten: om democratie en rechtstaat – en dus de vrijheid van burgers – te beschermen. Deze intrigerende paradox van de democratische rechtstaat is cruciaal, en juist deze paradox is in dit boek onderwerp van politiek-filosofische beschouwing. Het is een paradox die voor burger én staat tegelijk geldt. Zonder geheimen is de burger niet vrij, en zonder geheimhouding kan de staat de vrijheid van de burger niet beschermen. Dat is de spanning, die eigen is aan het werk van geheime diensten:

Zij zijn enerzijds de hoeders van onze nationale veiligheid die anderzijds met hun ruime bevoegdheden een ingrijpende inbreuk kunnen maken op onze persoonlijke levenssfeer.⁸

8 Commissie van Toezicht op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, *Jaarverslag 2014-2015*. Den Haag 2015, p. 2.

Paradoxale dubbelzinnigheid

Over de dubbelzinnigheden, of beter nog meerzinnigheid, van de democratische rechtstaat heb ik in eerdere boeken verschillende verklaringen aangevoerd.

In *De staat van verschil* heb ik betoogd dat het gelijkheidsdenken noodzakelijkerwijze de (negatieve) vrijheid aantast als dit denken met grote precisie wordt uitgewerkt in de wetten en regels van de verzorgingsstaat. Deze wetten en regels zullen in naam van de gelijkheid – ook als die als voorwaarde voor vrijheid wordt gedefinieerd – de vrijheid aantasten van de burger die niet gelijk wil zijn. De staat kan immers niet anders dan collectivistisch optreden in het bevorderen van gelijkheid.⁹

In *Gevaar verplicht* heb ik de notie van de rechtvaardigheid van het verschil verder uitgewerkt. Het verschil moet politiek worden beschermd omdat het verschil ons beschermt tegen politiek die gelijk wil schakelen. Vrijheid is het recht op verschil, op ongelijkheid, of – om met Deleuze te spreken – op differentie. Juist om de dictatuur van de meerderheid te voorkomen heeft elke minderheid het fundamentele recht minderheid te zijn. De klassieke grondrechten van de democratische rechtstaat beschermen ons daarom tegen de monopolies van de staat.¹⁰

In *De fatale staat* ten slotte heb ik de politieke (en ook maatschappelijke) weigering om tragiek te aanvaarden aangevoerd als verklaring voor zowel de onmiddellijkheid van het populisme als de technocratie van maakbaarheid in de moderniteit. Het populisme vormt vooral een decor van uitdagingen die in alle onmiddellijkheid aanleiding zijn voor een ver oprukkende staat die de vrijheid van burgers aantast in allerlei domeinen van repressie en vooral ook preventie. Dat doet deze staat vaak in naam van de vrijheid van de burger. Zo gaat de staat in de vorm van ‘mild des-

9 Frissen, 2007, 171-175.

10 Frissen, 2009, 42-53 en 72-76.

potisme' of paternalistische dwang vele rechtstatelijke grenzen over, zoals De Tocqueville al vroeg scherp heeft gezien.¹¹

In de weigering tragiek te aanvaarden past natuurlijk geen enkel geheim. Het verlangen naar een wereld zonder geheimen blijft onstilbaar, de zucht naar transparantie is obsessief. Maar wederom: zonder geheimen is de burger niet vrij. Zonder geheimhouding kan de staat de vrijheid van de burger niet beschermen.

Dat is waar het in dit boek om gaat: de politiek-filosofische vraag naar de betekenis van staatsgeheimen in het functioneren van de staat en de paradoxen die daarmee zijn verbonden als de vrijheid van de burger een fundamenteel recht op geheimen van diezelfde burger impliceert. In het eerste hoofdstuk onderbouw ik dit recht op geheimen van de burger door een cultuurkritische beschouwing te geven van het verlangen naar transparantie dat teruggaat tot de klassieke oudheid en in de moderniteit zijn (voorlopige) hoogtepunt vindt. In het tweede hoofdstuk laat ik aan de hand van twee dystopische romans – *De cirkel* en *Wij* – zien hoe afschuwwekkend de totale transparantie is.¹² Geheimen en geheimhouding zijn een belangrijk tegenwicht tegen deze zucht naar transparantie. In het derde hoofdstuk laat ik in navolging van Sissela Bok zien dat geheimhouding 'gewilde verborgenheid' is die van groot belang is voor de vrijheid van burgers.¹³ De staat heeft om de vrijheid te beschermen eveneens geheimen en geheimhouding nodig. Zowel de logica als de legitimiteit van de macht vragen daarom. Als de macht van de staat wordt bedreigd, is ook de vrijheid van de burger in gevaar. In het vierde hoofdstuk verbind ik daarom soevereiniteit van de staat met de

11 Frissen, 2013, 78 en 215-219; 243. Berlin, 1996, 41-51. 'Mild despotisme' is een term van De Tocqueville (2011, 747-748). Zie ook Kruiter (2010, 203-207).

12 Eggers, 2014 en Zamjatin, 2014 (geschreven in 1921 in Rusland, in de jaren twintig in het Engels verschenen, pas in 1988 in de Sovjet-Unie).

13 Bok, 1989, 6-8.

noodzaak van geheimhouding tegenover de duistere krachten die in het verborgene deze soevereiniteit dreigen te ondermijnen. In dit boek beperk ik me echter niet tot een cultuurkritische en politiek-filosofische duiding. Ik ga ook op zoek naar de betekenis van geheim en geheimhouding in de organisaties die we kennen als geheime diensten. Het vijfde hoofdstuk is een 'kleine antropologie van het staatsgeheim'. Voor dit hoofdstuk heb ik gesprekken gevoerd met (voormalige) medewerkers en leidinggevenden van geheime diensten, met voormalige bewindspersonen en met toezichthouders uit het domein van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. In het zesde en laatste hoofdstuk kom ik tot conclusies over de paradoxale verhouding tussen staatsgeheimen en de vrijheid van de burger. Het paradoxale in deze verhouding, zo zal blijken, kan op vier manieren worden geduid:

De burger wil vrijheid én begrenzing, geheim én transparantie.

De monopolies van de staat beschermen de vrijheid van de burger tegen de monopolies van de staat.

De staat moet tegelijk sterk en zwak zijn.

Voor zijn legitimiteit moet de staat het geheim van de burger beschermen, voor zijn effectiviteit zijn staatsgeheimen noodzakelijk.

De vraag is dan of er inderdaad sprake is van een paradox – een schijnbare tegenstelling –, of dat er sprake is van een echte contradictie die een politieke keuze vergt. Is er sprake van een paradox, dan is er geen andere politieke optie dan deze te aanvaarden en de eruit voortvloeiende dilemma's te onderkennen. De vrijheid van de burger en zijn recht op geheimen dienen dan rechtstatelijk en democratisch te worden beschermd. De staat moet zich tegelijkertijd kunnen wapenen tegen bedreiging van rechtstaat en democratie. De begrenzing van de daarvoor noodzake-

lijke geheimen en geheimhouding moet dan precies in de rechtstaat en de democratie worden gezocht.

De laatste staat

De politiek-filosofische vraag naar staatsgeheimen en de vrijheid van de burger is ook een esthetische vraag, in de zin van een politieke theorie over de representatie van het politieke in een samenleving en dus over de inhoudelijke vormgeving daarvan. Vorm en stijl zijn dan van belang, evenals de schijn die elke cultuur met zich brengt. Cultuur is immers representatie, niet-onmiddellijkheid. Een bestaan zonder schijn is gruwelijk in zijn saaiheid: we kunnen dan niets verhullen of verbergen, niets mooier maken of van vorm veranderen, niet verleiden of misleiden. Volledige transparantie maakt een einde aan het mysterie, aan het raadsel, aan de fundamentele voorlopigheid van alles. Daarmee vernietigt volledige transparantie ook het principe van de lust, dat zo essentieel is voor het menselijk bestaan.

Dan komt Zarathoestra's 'laatste mens' in zicht.¹⁴ Die is leeg, vrij van woede en hartstocht en weet zich gelukkig in alle middelmatigheid. Hij knippert met zijn ogen en ziet geen strijd, maar slechts harmonie en koestert vooral zijn gezondheid. Zo'n laatste mens zal de noodzakelijke hardheid van staatsgeweld en de onvermijdelijkheid van staatsgeheimen niet willen of kunnen erkennen, laat staan waarderen. Voor hem is de staat een 'geluksmachine'. Hij wil geen vrijheid maar verzorging, en die heeft de verzorgingsstaat te bieden, hoezeer ook de grimmigheid van deze staat toeneemt.

Maar de vrijheid van de burger maakt dat strijd en onenigheid tot de universalia van het politieke behoren. Daarom is een staat die in laatste instantie het geweld kan uitoefenen noodzakelijk,

14 Nietzsche, 1887, 553.

ook om de vrijheid van de burger en diens geheimen te beschermen.

Het geheim van de burger kan echter niet absoluut zijn. Zeker niet als de vrijheid van hemzelf en andere burgers in het geding is. Bescherming van de vrijheid in de democratische rechtstaat kan niet zonder het geweldsmonopolie van de staat. Omdat recht, democratie en vrijheid niet zonder handhaving en bescherming kunnen en daarom geweld altijd nodig is; omdat het geweld bij een institutie moet zijn belegd die onder democratisch en rechtstatelijk gezag functioneert; omdat deze institutie het alleenrecht, het monopolie op geweld moet hebben, op straffe van de oorlog van allen tegen allen.

Het geweld is, net als het strafrecht, een *ultimum remedium* – een laatste instantie, een laatste middel dat de staat altijd kan inzetten. Als *ultimum remedium* geldt het ook in eerste instantie: het gaat aan macht en recht vooraf. Terughoudendheid is daarom evenzeer geboden als nietsontziendheid bij de verdediging en handhaving van het monopolie. De ‘laatste mens’ van Nietzsche – zwak, vol ressentiment, niet eens in staat zichzelf te verachten, zoals Zarathoestra zegt¹⁵ – vraagt dus om een laatste staat, die het geheim van de burger uiteindelijk beschermt door zelf geheimen te hebben.

Met ‘de laatste staat’ in de titel van het boek kondig ik geen einde of afscheid aan, integendeel. Het ‘laatste’ duidt eerder op een universeel fenomeen. Het kan ten eerste gaan om een temporeel perspectief, waarbij de staat een vroege institutie is die nog een lang leven beschoren is. In de tweede plaats kan het begrip ‘laatste’ ook een ruimtelijke dimensie hebben, zoals bij een laatste verdedigingslinie, een achterhoede die zich te weer moet stellen tegen een voorhoede, maar dat soms moet doen door al heel vroeg aan te vallen. En dan is er in de derde plaats een politiek-filosofisch perspectief: de laatste staat is een laatste instantie, een

15 Nietzsche, 1887, 553.

ultimum remedium.¹⁶ Maar de laatste staat die het geweld aan de macht kan verbinden om deze tot ontplooiing te brengen, is tegelijkertijd ook altijd een mogelijkheid die aan de macht en het recht voorafgaat.

Alle menselijk samenleven draait om kwesties van leven en dood, en daarom om kwesties van vrijheid en geweld. Geheim en geheimhouding spelen daarbij een cruciale rol en zijn alleen al daarom voor burger en staat van grote betekenis. Het laatste is wat overblijft als de staat leeg is gemaakt van alle beleid, bemoeizucht en beloften. Als het goede leven zaak is van burgers en van hun vrijheid, rest de staat ‘slechts’ handhaving van een maatschappelijke orde. En zoals de burger geheimen nodig heeft om vrij te zijn, geldt dat voor de laatste staat ook, juist om de vrijheid te beschermen. Want er zijn alom bedreigingen. Dat daarom krachtige grenzen en beperkingen nodig zijn, zal niemand verbazen die mijn eerdere werk kent. Daarom zal het evenmin verbazen dat dit boek opnieuw een verdediging van de staat is. De laatste, in dit geval.

Woorden van dank

Meestal weet ik waar mijn volgende boek over zal gaan als ik het voorafgaande bijna heb voltooid, maar dat was bij het laatste boek niet het geval. Meestal weet ik pas hoe het nieuwe boek zal heten als het bijna is voltooid, en ook dat was nu niet het geval. Enkele maanden na de voltooiing van *De fatale staat* begon zich pas een idee voor een nieuw boek te vormen. Tijdens de slotbijeenkomst van een leergang die de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB) tussen 2011 en 2013 voor de top van het Openbaar Ministerie mocht verzorgen sprak de Rotterdamse filosoof Awee Prins buitengewoon inspirerend over ‘de laatste

16 Met dank aan Mark van Twist voor de suggestie van deze driedeling.

mens' van Friedrich Nietzsche. Jaap van der Spek, destijds verbonden aan de NSOB en nu werkzaam bij Young in Prison, keek me aan, en in een flits wisten we wat een titel zou kunnen zijn.

Alleen al daarom ben ik vereerd dat Jaap van der Spek het manuscript van grondig en inspirerend commentaar heeft willen voorzien. Zonder zijn commentaar had het boek er geheel anders uitgezien: in argumentaties, in compositie en in omvang. Hij heeft mij weten te overtuigen van de noodzaak tot beperking: het geheim is als thema rijk genoeg voor één boek. Dat heeft als gelukkige bijkomstigheid dat ik nu al weet welke twee volgende boeken ten minste denkbaar zijn.

Ilsa de Jong (NSOB) heeft een zeer belangrijke bijdrage geleverd. Zij verzamelde niet alleen literatuur, maar maakte ook de gespreksverslagen voor de 'kleine antropologie van het geheim'. Terwijl dat doorgaans geldt als niet al te inspirerende arbeid meldde zij bij voortdurende hoe fascinerend zij de gesprekken vond. Dat heeft stellig bijgedragen aan de kwaliteit van de verslaglegging. Daarnaast dank ik haar en Esmée Cartens (NSOB) voor eerste analyses van de gespreksverslagen, voor de verzameling en analyses van wetgeving, kamerstukken en beleidsdocumenten en voor commentaar op het vijfde hoofdstuk. Andere medewerkers van de NSOB – Irmi Dekker, Hetty Fischer, Linda Frauenfelder, Marije Plooi-j-van Ruiten, Sandra Poldermans en Saskia Wiersma – dank ik voor de verwerking van het wederom met de vulpen geschreven manuscript.¹⁷

Bob de Graaff (Universiteit Utrecht en Nederlandse Defensie Academie) heeft mij toegang geboden tot zijn schier onuitputtelijke bibliotheek. Hij wees me daarin de weg, introduceerde mij in de literatuur over inlichtingen- en veiligheidsdiensten en gaf ook uitgebreid commentaar op het manuscript. Ik heb daarvan

17 Deze keer: een Parker Duofold Limited Edition P.W. Akkerman 1910-2010, 117/201, een Visconti Homo Sapiens Lava Steel en een Delta Alfa Romeo Trofeo Giulietta, genummerde editie 1005.

zeer geprofiteerd. Dat geldt ook voor het even grondige als inspirerende commentaar dat ik kreeg van Paul 't Hart (Universiteit Utrecht en NSOB) en Mark van Twist (NSOB en Erasmus Universiteit Rotterdam). Ten slotte dank ik Eelke Warrink voor de grondige redactie van het manuscript. Als de tekst toch onvoldoende helder of scherp is gebleven ligt dat aan mijn, ongetwijfeld ijdele, volhardendheid.

Met Mark van Twist en Hera Tseng is het besturen van de NSOB nog steeds een bron van groot plezier, al was het maar omdat zij het schrijven van boeken een vanzelfsprekend bij onze school passende intellectuele activiteit vinden.

Ook Marijke van der Putten las het manuscript en gaf commentaar, en daarvoor dank ik haar zeer. Deze dank staat als altijd in het perspectief van het leven dat wij delen en dat het afgelopen jaar is verrijkt door de komst van onze kleinzoon Julius. Aan hem is dit boek opgedragen. Zijn moeder, Renée Frissen, maakte ook voor dit boek weer de auteursfoto.

Het omslag wordt gesierd door een bij de thematiek van het boek passend werk van Ger van Elk. Moge dit een bescheiden hommage zijn aan een groot kunstenaar en vriend die helaas te vroeg is overleden.